ISSN: 2181-3035

TALQIN VA TADQIQOTLAR

№ 9

Respublika ilmiy-uslubiy jurnali

OPEN ACCESS

15.09.2022

@TALQINVATADQIQOTLAR

- Aniq fanlar
- Tabiiy fanlar
- Tibbiyot fanlari
- Texnika fanlari
- Iqtisod fanlari
- Filologiya fanlari
- Pedagogika fanlari
- Arxitektura
- Qishloq xo'jaligi
- Ijtimoiy-gumanitar fanlar
- San'at va madaniyat fanlari
- Jismoniy tarbiya va sport

(+99891-152-93-14) talqin@bk.ru www.talqinvatadqiqotlar.uz

TALQIN VA TADQIQOTLAR

RESPUBLIKA
ILMIY - USLUBIY JURNALI

BARCHA SOHALAR BO‘YICHA

9-son 1-qism
15.09.2022

Talqin va tadqiqotlar

ilmiy-uslubiy jurnal

scientific-methodical journal

научно-методический журнал

Bosh muharrir:
I.I.Abdumannonov

Mas'ul muharrir:
O.S.Isroilov

Jurnal bir oyda ikki marta chop etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligida 2022- yil 12 - fevralda 1540 raqam bilan ro‘yxatga olingan.

ISSN 2181 - 3035

Jurnaldan maqola ko‘chirib bosilganda, manba ko‘rsatilishi shart.

Tel: +99891-152-93-14
E pochta: talqin@bk.ru
Сайт: www.talqinvatadqiqotlar.uz

Tahrir kengashi:

Qo‘ldashev Sherali Temiraliyevich
O‘z FA Sharqshunoslik instituti, tarix fanlari nomzodi, dotsent
Bazarov Odiljon
Filologiya fanlari doktori, Qo‘qon davlat pedagogika instituti
Abdukarimov Jamoliddin Ahmadaliyevich
Xo‘jand davlat universiteti dotsenti (Tojikiston)
Masharipova Gularam Kamilovna
Falsafa fanlari doktori, professor
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti
Qozoqov Tohirjon Qodiraliyevich
Namangan davlat universiteti, tarix fanlari nomzodi, dotsent
Zokirov Sanjar Ikromjon o’g’li
Farg’ona politexnika institutining “Intellektual muhandiislik tizimlari” kafedrasi katta o‘qituvchisi,
fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori
Abdullayev Ravshanjon Inomjon o‘g‘li
O‘z FA Tarix instituti
Ubaydullayev Farxod Baxtiyarullayevich
Toshkent davlat agrar universiteti "O‘rmonchilik va landshaft dizayn” kafedrasi dotsenti
Umarova Maxliyo Yunusovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti lingvistika va ingliz adabiyoti kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari doktori
Raximova Zuxraxon Maxmudovna
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
Baymenova Kamshat Saparbayevna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Bazarov Otabek Odilovich
Qo‘qon davlat pedagogika instituti, PhD
G‘ulomova Nargiza Sa’dullayevna
Navoiy VXTXQTMOHM Tillarni o‘qitish metodikasi katta o‘qituvchisi
Rahimova Maftuna Odilovna
Qo‘qon davlat pedagogika instituti, PhD
Mirzaahmedova Kamola Toxirovna
Toshkent pediatriya tibbiyot instituti farmakologiya, fiziologiya kafedrasi dotsenti
Djumaniyozova Enajon Kutimovna
Toshkent arxitektura qurilish instituti xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi
Urazmetova Shoira Azatbayevna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti Urganch filiali o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori
Jo‘rayeva Dilnoza Shokirjonovna
Termiz davlat universiteti algebra va geometriya kafedrasi o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

ЧИҒАТОЙ ТУРКИЙЧАСИ ВА УНДА ЁЗИЛГАН АЙРИМ ҚЎЛЁЗМАЛАР ҲАҚИДА

Ф.Джуманиязова
ТДШУ

Аннотация: Ушбу мақолада туркий тилларнинг қарлуқ гуруҳига мансуб “чиғатой тили”, унинг шаклланиш тарихи ва айрим чиғатойча қўлёзмалар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: “чиғатой тили”, қарлуқ лаҳжаси, қўлёзмалар, девонлар ва тарихий асарлар.

Адабиётларда “чиғатой тили” деб номланган туркий тилларнинг қарлуқ гуруҳига мансуб бўлган ва маҳаллий туркий лаҳжалар негизида ўзидан олдинги даврларнинг адабий-лингвистик анъаналари таъсири остида шакллангантил бўлиб, XIV асрнинг 2-ярмидан XIX аср охирларигача мавжуд бўлган ёзма китобий тил ҳисобланади. Ўзбек тили тарихини тадқиқ қилган кўплаб рус олимлари – С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, А.К. Боровков, А.М. Шчербак, венгер олими Я. Экман, ўзбек олимларидан О.Усмонов, Ғ.Абдураҳмонов, У.Турсунов ва Б.Ўринбоев, А.Мухторов билан У.Санақулов ва бошқаларнинг тадқиқотларида “чиғатой тили” ва унда ёзилган асарлар ҳақида маълумотга эга бўлиш мумкин. Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатой номидан олинган ушбу тилда асарларнинг ёзилиш даври бошланиши ва даврлари ҳақида турли фикрлар билдирилган.

Бир нарса аниққи, мўғул истилосидан кейин Чингизхоннинг фарзандлари томонидан барпо қилинган Чиғатой, Элхонийлар ва Олтин Ўрданинг маданий марказларида XIII-XIV асрларда шаклланиб, темурийлар даврида, XV асрга келиб ниҳоятда бой адабиёт яратган Ўрта Осиё адабий лаҳжасидир[3]. Ҳозирги ўзбек тили ва уйғур тили бевосита чиғатой тилининг давомчилари саналади. Тадқиқотчилар чиғатой тили ривожланишини 3 даврга ажратадилар: Хоразм туркийчаси ёки эрта чиғатой тили (XIII-XIV асрлар); классик (мумтоз) ёки кеч чиғатой тили (XV-XIX асрлар) ва замонавий ўзбек тили[4]. Хуллас, мумтоз чиғатой тилининг асосини Хоразм туркийчаси ташкил этган.

Ўзининг асарларини туркийча ёки чиғатой тилида битган Ҳайдар Хоразмий, Лутфий, Атоий, Алишер Навоий, Саид Аҳмад, Хусайн Байқаро, Бобур, Шайбонийхон, Убайдуллахон каби машҳур исмлар киради. Бугунги

[3] ÖlmezZ. ÇağatayEdebiyatıveçağatayEdebiyatıÜzerineAraştırmalar//TürkiyeAraştırmalarıLiteratürDergisi,Cilt 5, Sayı 9, 2007. – S. 173.
[4]Благова Г. Ф. Чагатайский язык. (Сборник «Языки мира. Тюркские языки»). Издание Института языкознания РАН. Издательский дом «Кыргызстан», г. Бишкек, 1997. – С.148.

кунда кўпчилик чиғатой тилида ёзилган асарлар, девонлар ва бошқалар Европа давлатларидаги кутубхоналарда сақланади. Қуйида биз уларни хронологик усулда кўриб чиқамиз. Чиғатой адабиётининг классик давригача бўлган илк бошланғич замонидаги яратилган асарлар, хусусан девонлар тузилиши содда бўлиб, мумтоз даврникидан ажралиб турган. Бу даврдага оид девонларда назм одатда муножот, наът, қасида, ғазал, мухаммас ва туюқлардан иборат бўлган. XV асрнинг иккинчи ярмига қадар ижод қилган чиғатой адабиёти намоёндалари сифатида Саккокий, Лутфий, Атоий, Ҳайдар Тилба, Юсуф Амирий, Аҳмадий, Яқиний, Сайдий Аҳмад Мирзо, Гадоийларни киритиш мумкин.

Саккокийнинг Темурий ҳукмдорлар – Ҳалил Султон ва Улуғбекларга атаб қасидалар битганлигига асосланиб, унинг XIV аср охири – XV аср бошларида яшаб ижод қилгани тахмин қилинади. Алишер Навоийнинг “Мажолисун нафоис”ида Саккокий ҳақида ёзган маълумотларга кўра, Мовароуннаҳрлик бўлган Саккокийнинг шеърлари Самарқандда машҳур эди, бироқ Лутфийдан кейинги ўринда турар эди[5]. Саккокий тасаввуф шоири эмасди, унинг қасидаларида чиғатой адабий тилининг барча хусусиятлари усталик билан фойдаланилганини кўриш мумкин. Чиғатой адабиёти хусусида тадқиқот олиб борган туркиялик тадқиқотчи Кемал Эраслан Саккокийни “чиғатой шеъринининг асосчиси”ларидан биридир, дея таърифлайди[6]. Саккокийнинг ягона асари бўлган Девоннинг икки нусхаси бор. Нусхалардан бири – Лондондаги Британия музейида 2079 рақам остида сақланади. Бундан ташқари Туркиянинг Айасофя кутубхонасида 4757 рақами остида сақланаётган бир мажмуанинг 165-167 саҳифалари орасида уйғур ҳамда араб ҳарфлари билан ёзилган учта ғазали ҳам учрайди.

Чиғатой адабиётининг ривожланишида муҳим ўрни бўлган шоирлардан бири Мавлоно Лутфийдир. Ғазал, қасида ва туюқлари адабий хусусиятларига кўра ниҳоятда бойдир. Иккита асари мавжуд: Девон ва Жалолиддин Табибийнинг форсча “Гул ва Наврўз” номли маснавийсини яна назм усулида таржима қилган “Гул ва Наврўз” маснавийсидир. Девонининг Лондондаги Британия, Франциядаги Paris Bibliotheque Nationale ва Туркиянинг Сулаймония кутубхоналарида нусхалари сақланмоқда.

XIV асрнинг иккинчи ярмида Балхда туғилиб ўсган Атоий Навоий тарафидан XV асрнинг энг қадимий шоири деб эътироф этилган.

Шу ўринда чиғатойлар”, “чиғатой эли”, “чиғатой тили” каби тушунчаларнинг юзага келиши, ушбу атаманингтарқалиш географияси ва айнан кимларга нисбатан қўлланилганлиги масаласига, яъни “чиғатой” атамасининг

[5] Hofman H.F. Turkish Literature ABıo-Bibliographical Survey, Part III/I. – Utrecht, 1969. – S. 153.
[6]Eraslan K. ÇağatayEdebiyatı.TürkDiyanetVakfı/IslamAnsiklopedisi.1993. – C.VIII. –S. 170.

қисқача тарихига тўхталиб ўтсак. Кўпчилик тадқиқотчилар фикрича, ушбу атаманинг муайян бир жамоа номи сифатида ишлатилиши дастлабки босқичи XIII – XIV асрларга тўғри келса-да, аниқ бир этномаданий атамага айланиш жараёни Темурийлар даври (1365-1505) билан боғлиқдир. Яъни “чиғатой эли”, “чиғатой тили” каби иборалар Темурийлар давлати таркибидаги Ўрта Осиё адабий ёзма туркий тилида сўзлашувчи халққа нисбатан қўлланилган. Бу тил Қорахонийлар (960-1212) ва Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар (1097-1231) даврида Ўрта Осиё ва унга қўшни ҳудудларда ёзма адабий тил вазифасини бажариб, негизида қадимги турк тили, аниқроғи унинг шарқий тармоғи бўлмиш “қарлуқ лаҳжаси” ётувчи тил эди. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, “қарлуқ лаҳжаси” атамаси сунъий бўлиб, XX асрда рус туркологлари ва ушбу илмий мактабга эргашган ўзбек тилшунослари томонидан илмий муомалага қўлланила бошлаган эди. Ўз навбатида бундай ёндашув XX асрда чет элларга, айниқса, Ғарб туркологияси, Туркия, Япония ва ҳоказо илмий мактабларига ҳам “юққан” эди. Аслида чиғатой тилига асос бўлган “қарлуқ лаҳжаси”нинг ўз тарихий номи мавжуд бўлиб, Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғати-т-турк” асарида туркий тилларнинг “ўғуз лаҳжаси”, “қипчоқ лаҳжаси” ва ҳоказо лаҳжалари билан бирга “хоқония туркчаси” деган иборани кенг қўллаган бўлиб, бу лаҳжа Кошғар, Балосоғун (Тўқмоқ), Узганд шаҳарлари ва яна бир қатор йирик шаҳар ҳамда қишлоқларда яшовчи туркий аҳоли сўзлашадиган, Қорахоний ҳукмдорлар саройларида иш юритиш ва ёзишмалар олиб борилувчи тил бўлган[7]. Хоқония туркчасида ушбу шаҳарлардан ташқари туркийларнинг сезиларли бир қисмини кўчманчи чорвадор аҳоли, маълум бир қисмини эса ўтроқ деҳқон аҳоли ташкил этган тухси, чигил, ёғмо, уйғур, қарлуқ (?) каби туркий уруғлар вакиллари сўзлашган. Шу боис, бу лаҳжага нисбатан “чигил лаҳжаси” ибораси ҳам қўлланилган.

Қорахонийларнинг Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга қўшни ҳудудларни қўлга киритиб, Фарғона водийси, Шош (Тошкент), Тароз, Исфижоб (Сайрам) Самарқанд, Бухоро каби минтақанинг йирик ижтимоий-сиёсий ва этномаданий марказларни қўлга киритиши натижасида “хоқония туркчаси” Ўрта Осиёнинг ёзма адабий тилига айланади. Бу лаҳжанинг Хоразм воҳасида айрим ўғуз ва қипчоқ элементларини олиб, “Хоразм туркийси” номини олиши ва шу тариқа “чиғатой туркийси”га бошланма бериши эса дастлаб Қорахонийлар, бирмунча кейин эса Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давридаги тарихий воқеликлар билан боғлиқдир. Гарчи Хоразм Қорахонийлар давлати таркибига кирмаган бўлса-да, ушбу салтанат ижтимоий ва этномаданий жиҳатдан Хоразмга ўз таъсирини

[7]Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. – Тошкент, Фан, 1960–1963. 1- том. – Б. 50, 64.

ўтказмасдан қолмади. Кўринишидан Салжуқийлар салтанатида бўлгани каби Ануштегинийлар ҳам “хоқония туркчаси”ни ёзма адабий тил сифатида ишлатишда давом этган кўринади. Хоразм воҳасининг катта бир қисми Чиғатой улуси таркибида бўлиши эса ушбу адабий тилнинг воҳада нафақат кенг ёйилишини таъминлади, балки маълум маънода унга бешиклик вазифасини ўтади. Яъни Ўрта Осиёнинг катта қисми – бутун Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга қўшни ҳудудларнинг битта яхлит сиёсий уюшма – Чиғатой улуси таркибида бўлиши минтақа воҳалари – Фарғона, Шош, Самарқанд, Бухоро ва ҳоказолар каби Хоразмни ҳам ўз ичига олувчи ягона этномаданий муҳит, шу жумладан, умумий тил муҳити вужудга келишига шароит яратди. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, сўнгги ўрта асрларда Ўрта Осиёда нисбатан кенг ёйилган этнотопонимлардан бири бўлмиш Чиғатой, Чағатой каби жой номларининг Хоразм воҳасида ҳам анча кўп учраши ушбу тарихий жараёнлар маҳсули бўлиши керак. Бошқа томондан эса Хоразм воҳасида “чиғатой” атамасининг пайдо бўлиши бирмунча кейинги даврларга, хусусан, ўзбек хонликлари даврига тўғри келмайдими мазмундаги савол туғилиши мумкин. Яъни бу атама Темурийлар даврида аниқ бир маъно касб этиб, кейинчалик Шайбонийлар ва бошқа ўзбек хонликлари даврида[8] Хоразм воҳасига ҳам кўчган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Темурийлар даврида ҳам, ундан кейинги сулолалар даврида ҳам Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий ҳудудларидан бир қатор ўзбек уруғларининг Хоразм воҳасига кўчиб, бу ерда ўзларининг ўнлаб қишлоқларига асос солганликларини кўзда тутадиган бўлсак, ушбу фикрда жон бордек кўринади. Айниқса, Чиғатой номли аҳоли масканларининг сўнгги ўрта асрларга тегишли Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ёзма материаллари (тарихий асар, ҳужжат, ёзишма ва ҳ.к.)да кўп учраши[9] ҳам бу қарашни бирмунча кучайтиради.

Хусусан, Хоразм воҳасига жануб ва жануби-шарқдан нисбатан қўшни жойлашган Зарафшон воҳасида “Чиғатой” номли қишлоқлар учраб, улар ҳақидаги маълумотлар айтиб ўтилган ўзбек хонликлари даври ёзма манбаларида ўрин олган. Бухоро амирлигига қарашли вилоят ва туманларда, шу жумладан, амирликка яқин ҳудудлардаги Кармана, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Чоржуй бекликларида шу номдаги аҳоли масканлари анча кенг тарқалган эди. Ушбу этнотопоним амирлик даври Бухоро туманларида ҳам кўп учраб[10], Пирмаст, Қоракўл туманларида шу номдаги аҳоли масканлари тилга олинишини бунга мисол бўлаолади.

[8]Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. Leiden – Boston, Brill, 2003. – P. 40-46.
[9]Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XXв.) / Материалы к историческойгеографии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. –Т.: Университет, 2001. – С. 144.
[10]Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.). – С. 144, 187-232.

XX асрда ҳам Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида, шу жумладан, Хоразм вилоятида ҳам шу номдаги аҳоли масканлари ўз мавжудлигини давом эттирган. Бугунги кунда нафақат мамлакатимизнинг жанубий ҳудудлари – Қашқадарё, Сурхондарё ва қўшни Тожикистондаги жанубий ҳудудларда, балки мамлакатимизнинг марказий ҳудудларида, хусусан, Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон ва Иштихон туманларида, Бухоро вилоятининг Олот, Қоракўл ва Шофиркон туманларида, Навоий вилоятининг Хатирчи туманида учрайди[11]. Асосан, Сурхондарё вилояти аҳолиси орасида кенг тарқалган бу атама ўрта асрлар, хусусан, Чиғатой улуси ва Темурийлар даври маҳсули бўлиб, дастлаб муайян бир сиёсий уюшма аҳолиси учун қўлланилиб, кейинчалик этниклик касб эта борган. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида “турк ва чиғатой” атамалари бирга учраб[12], асар мазмунидан “турк” этноними минтақа аҳолисининг катта қисми учун умумий ном, “чиғатой” эса туркийларнинг бир гуруҳининг номи сифатида қўлланилгани англашилади.

Аслида бу ном Марказий Осиёнинг сезиларли бир қисми Чингизхон томонидан ўғли Чиғатойга улус қилиб берилган тарихий воқеликлар билан боғлиқ равишда, яъни “Чиғатой улусининг халқи” маъносида аста-секин минтақанинг туркий тилли аҳолисининг номларидан бирига айлана борди[13]. Шайбонийлар ва ўзбек хонликлари даврида “чиғатой” атамаси кўчманчи ўзбеклардан фарқ қилиб, асосан қишлоқ ва шаҳарларда яшаб ўтроқ турмуш тарзига эга маҳаллий туркий аҳолига нисбатан қўлланила бошлаган ва шу тариқа улар қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи ўзбеклардан фарқланган[14]. Бу даврда “чиғатой” деб номланувчи аҳоли гуруҳи Хоразм воҳаси ва Бухоро воҳасининг шимолий қисмларида (Қоракўл) нисбатан кўпроқ ўз аҳоли масканларига эга бўлишган. Шунингдек, бу пайтда Афғонистон ва Ҳиндистонда яшовчи туркийларнинг бир қисми шу ном билан юритилган. XX аср бошларида ушбу атама Бухоро амирлигининг жанубий ҳудудлари – Сурхондарё вилояти, Жанубий Тожикистон (Кўлоб) ва Шимолий Афғонистон аҳолисининг сезиларли бир қисмини ташкил этувчи аҳоли гуруҳи “чиғатой” аталиб, улар “ўзбек чиғатой” ва “тожик чиғатой”ларга бўлинишган[15].

Шу ўринда айтиб ўтиш керак, этник жиҳатдан “чиғатойлар”, “чиғатой уруғи”, “чиғатой эли” иборалари ўрта асрларда, хусусан, сўнгги ўрта асрларда, яъни Шайбонийлар, Аштархонийлар ва бошқа ўзбек хонликлари даврида

[11]Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). – Ташкент, 2018. – С. 179.
[12]Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. – Т.: Юлдузча, 1989. – Б. 172.
[13]Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т., 2001. – Б. 415.
[14] Каюмов А. Этническая ситуация на территории Южного Узбекистана в XIX – начале XX века. Автореф. дисс….канд. ист.наук. – Т.: ИИ АН РУз, 2011. – С. 13-14.
[15]Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 50-55.

минтақанинг нисбатан ўтроқ қисмига нисбатан қўлланилиб, шу жиҳатдан ушбу этник атама минтақанинг кўчманчи ўзбек (92 бовли ўзбек) уруғлари, туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз элатларидан фарқ қилган. Айтиб ўтилган элатлар сўнгги ўрта асрларда ўз уруғ-қабилавий тузилиши, урф-одатлари, менталитетига кўра Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий қисмидаги туркий уруғлардан бирмунча фарқ қилиб, кўпроқ Олтин Ўрда – Дашти Қипчоққа хос хусусиятларни кўпроқ акс эттирар эдилар[16]. Чиғатойлар эса бу жиҳатдан минтақанинг марказий ва жанубий ҳудудларидаги барлос, мўғал (мўғул), қарлуқ, умуман олганда "турк гуруҳи"га яқин эдилар[17].

Чиғатой туркийси фақатгина Чиғатой улуси, Темурийлар ҳамда Шайбонийлар, Аштархонийлар ва бошқа ўзбек хонликларида қўлланилган ёзма тил бўлиб қолмасдан, Жўчи улуси (Олтин Ўрда ва унинг издошлари) ҳудудида ҳам бир муддат иш юритиш ва ёзишма тили вазифасини бажарган, ҳатто ушбу улуснинг сўнгги издошлари бўлмиш Қозоқ хонлиги даврида ҳам ушбу мақомини нисбий бўлса-да сақлаб қолган. Қозоқ хонлигининг кам сонли ёзма тарихий асари бўлмиш Қодирали Жалойирийнинг "Жамиут-таворих" (Тарихларнинг жаъми) номли асари (XVII аср) чиғатой туркийсида ёзилганлиги диққатни ўзига тортади[18]. Шунга ўхшаш ҳолат Қрим ва Қозон хонликларида ҳам мавжуд бўлиб,бир неча асрлар давомида ушбу хонликларнинг иш юритиш ва ёзишмаларида чиғатой туркийсига мурожаат қилишган. Буни ушбу хонликлардаги айрим тарихий ва адабий асарларнинг тили чиғатойча эканлиги, ҳатто сўнгги ўрта асрларда Қозон адабий муҳитида бу тилдаги асарларнинг тошбосма кўринишида кўплаб нусхада қайтадан нашр этилгани ҳам тасдиқлайди. Қрим ярим оролидаги туркий аҳолининг бир қисмига нисбатан "чиғатой" атамаси қўлланилганлиги, ҳатто бу атама қиримчак, қараим каби яҳудий динига эътиқод қилувчи қримлик туркийлар орасида сақланганлиги ҳам бунга мисол бўлаолади. Шунингдек, Шимолий Кавказдаги қумиқ турклари орасида "чиғатой"лар билан боғлиқ хотираларнинг сақланиб қолганлиги ҳам диққатга сазовордир.

Қисқаси, "чиғатой" атамаси ўз фаолияти давомида асосан қуйидагича 3 та босқични босиб ўтган:

1)Бошланғичини Чиғатой улусига ном берган Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойхон номидан олган ушбу сиёсий-этник атама кейинроқ, хусусан, Темурийлар даврида Ўрта Осиёнинг ўтроқ туркий аҳолиси ва унинг тилини ифодалайдиган муайян бир атамага айланади. Амударё – Сирдарё оралиғи,

[16]КереКерейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь: «Сервисшкола», 2009.– 300-305.
[17]Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 50-55.
[18]Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. Казань, 1972;

Хуросон ва Шимолий Ҳиндистонда яшаган туркийларнинг катта қисми “чиғатой”, “чиғатой турки” деб юритила бошлайди;

2) Ўзбек хонликлари (Шайбонийлар, Аштрахонийлар, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари) даврида бу атама негизи Дашти қипчоқлик туркий элатлардан бирмунча фарқли туркийлар учун қўлланилади;

3) Сўнгги ўрта асрларга келиб бу атама ўзининг мазмунини ва тарқалиш кўламини бирмунча йўқотиб, кўпроқ локал аҳамият касб эта бошлайди. Бу давр кўпроқ Чиғатой номли этнотопонимлар пайдо бўлиши билан характерланади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, “чиғатой тили” ёки “чиғатой туркийси” ибораси айрим тадқиқотчилар урғу бериб ёзганидан[19] фарқли ўлароқ жуда кенг ёйилган ва собит бир тушунчага айланган бир тушунча эмас эди. Навоий ҳам, Бобур ҳам бу иборани жуда кам ўринларда қўлланган бўлиб, унинг ўрнида доимо “турк”, “туркий”, “туркча” ибораларини ишлатганлар. Ўрта Осиё туркий адабиётига қарийб 500 йил вақт кесимида кўз ташланадиган бўлса, “чиғатой тили” иборасининг Темурийлар давридаги Лутфий, Саккокий, Атоий ва бошқалар томонидан ҳам, шунингдек, ўзбек хонликлари даври адиблари – Турди Фароғий, Гулханий, Муқимий, Нодира, Фурқат, Огаҳийлар томонидан ҳам кенг қўлланилмаганлиги аён бўлади. Аксинча, бу даврда ҳам “турк” ёки “туркий” ибораси илк ўрта асрлар ва классик даврдагидек қўлланилишда давом этгани диққатни тортади. Усмонли, Сафавийлар ва Кожорлар каби Ўрта Осиё туркийсидан бирмунча фарқланувчи ўғуз туркчаси ҳукмрон бўлган адабий муҳитларда “чиғатойча”, “чиғатой туркийси” каби ибораларнинг нисбатан кўпроқ қўлланилиши эса ушбу муҳит вакилларининг ўз давридаги эҳтиёждан келиб чиққандир. Яъни улар ўз тилларини “турк тили” деб билар экан,бу иборани қўллаш орқали бу тилда ёзилган асарларни фарқлашни назарда тутганлар.

“Чиғатой туркийси” ибораси ўрнига “эски ўзбек тили” иборасини қўллаш Чор Россияси ва Совет ҳукумати даври маҳсули бўлиб, бу ҳолат мустамлакачи кучларнинг туркий халқлар орасига рахна солиш воситаларининг бир кўриниши эди. Туркий адабий ва тарихий меросни Совет иттифоқи таркибидаги туркий халқлар орасида ўзларича “тақсимлаш” орқали улар орасидаги тарихий бирдамликни йўққа чиқариш сиёсати юритилишининг натижаси бугунги кунда қандай салбий оқибатларга олиб келганлигини кўриб турибмиз. Бугунги кунда қирғиз, қозоқ каби туркий халқларнинг “чиғатой адабиёти”, “чиғатой мероси” деган иборалардан қочиши, “эски ўзбек тили” деган сўзга қарши чиқишлари ва ҳоказолар бунининг яққол далилидир. Шунинг учун минтақа халқларининг бу тилда ёзилган тарихий ва адабий асарларига

[19]Ölmez Z. Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar // TürkiyeAraştırmaları LiteratürDergisi,Cilt5, Sayı 9, 2007. – S. 173·219.

нисбатан “туркий”, “адабий туркча”, янада аниқроқ ифодалаш зарурияти туғилса “Ўрта Осиё туркийси” ибораларини қўллаш фурсати етиб келди. Зотан, дунё тан олган Ғарб, хусусан, Европа туркологлари бу тил ва адабиётга нисбатан бу “Ўрта Осиё туркийси” атамасини кенг қўллаб келадилар.